

Pomenovania príslušníkov rodiny a rodinných vzťahov v predspisovnej slovenčine*

PAVOL ŽIGO

Kľúčové slová: rodina, pomenovania, terminológia, slovenčina, slovanské jazyky, termina consanguinitatis, nomina afinitatis

Podstatou interkultúrnych kontaktov je prenos fenoménu zakódovaného v pôvodnej kultúre jej jazykom do inej kultúry a iného jazyka, je prenosom z jedného časového obdobia do iného, spravidla bližšieho k dnešku...

Podstata pomenovania vzťahov v rodine

Otváranie hraníc či hľadanie prieniku etnokultúrnych fenoménov z jedného územia na druhé – v minulosti aj v súčasnosti – nie je mysliteľné bez vnímania ich odrazu v jazyku. Jazyk je jedným z najspoľahlivejších indikátorov vnútorného aj vonkajšieho napätia, vznikajúceho kontaktom odlišných kultúr a jazykov. Pomenovania rodinných vzťahov a jednotlivých prvkov týchto vzťahov v slovenčine sú prostriedkom, odrážajúcim nielen vnútorný jazykový vývin, ale najmä vonkajšie, extralingvistické činitele, ktoré umožňujú identifikovať sledovaný kultúrny kontext v priestore aj čase. Podstatu špecifiky v pomenovaní rodinných vzťahov na konkrétnom mieste, v konkrétnom čase a prostredníctvom spoločných a odlišných znakov a hľadania genetických, areálových a typologických znakov zmien v ich hierarchii, pomôže odhaliť komponentová analýza v rovine výrazu. Rovnako dôležitou stránkou vedeckej interpretácie fenoménov pri pomenovaní členov rodiny je hľadanie konvergentných a divergentných tendencií pri pomenovaní prvkov rodinných štruktúr a ich vyjadrovanie v jazyku. Relevantnosť spoločných znakov sa prejavuje najmä na miestach s porovnateľnými kultúrnymi fenoménmi, akými je napr. klasický európsky kresťanský model rodiny.

Hierarchizácia rodinných vzťahov – s ohľadom na akékoľvek kultúrne a jazykové prostredie – sa vyznačuje vrstevnosťou, podmienenou spoločenským poriadkom, prevládajúcim na konkrétnom mieste v konkrétnom čase. Jednotlivé vrstvy tohto členenia môžu byť symetrické alebo asymetrické a miera tejto symetrie/asymetrie je v konkrétnom jazyku podmienená vývinovým

* Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0076/08 *Slovanský jazykový atlas*.

stupňom spoločnosti, spoločenským a právnym usporiadaním. Zo všeobecnojazykovedného hľadiska možno pomenovania príslušníkov rodiny charakterizovať podľa miery postihovania konkrétneho vzťahu dvoch členov tejto rodiny. Základnou vlastnosťou takéhoto vzťahu je jeho symetria a recipročnosť, implikujúca navyše posesívnosť, podmienenú konkrétnym usporiadaním spoločnosti, resp. nachádzajúcu sa na odlišnom stupni hierarchie. Ide o celkom prirodzený jav, ktorý je základnou vlastnosťou vyjadrovania vzťahov v rámci rodiny (každé pomenovanie syna, resp. dcéry významovo implikuje recipročnú posesívnosť, prezentujúcu vzťah s významom slov *matka*, resp. *otec*¹). Symetrickosť či asymetrickosť pomenovania rodinných príslušníkov charakterizuje V. Krupa² zo všeobecnojazykovedného hľadiska uplatňovaním týchto kritérií:

tá istá generácia – nie tá istá generácia (G – G)

rovnaké pohlavie – nerovnaké pohlavie (R – R)

rozdiel o generačný stupeň – rozdiel viac ako o jeden generačný stupeň (S – S)

starší – nie starší (V – V)

mužské pohlavie – nie mužské pohlavie (M – M)

tesný vzťah – nie tesný vzťah (T – T).

Pomenovanie jednotlivých členov rodiny podľa uvedených kritérií nadobúda poznávaciu hodnotu vtedy, ak je prostriedkom identifikácie historických, jazykových, etnologických, resp. širších kultúrnych fenoménov, vývinových procesov a diferenciacných či integračných tendencií. Tieto poznatky možno získať vnútrojazykovou analýzou prvkov, ale najmä porovnávacou metódou geneticky príbuzných jazykov, príp. aj geneticky vzdialených jazykov, ktorých integrujúcim znakom je spoločný areál, resp. vývin v rovnakých kultúrnych, materiálnych a konfesijných podmienkach.

Z hľadiska právneho postavenia slovanskej ženy v 9. storočí sa základnú slovnú zásobu, späť s uzatváraním manželstva, pokúsila porovnaním latinských, gréckych a staroslovienskych pamiatok charakterizovať L. Havlíková.³ V štúdiu uviedla všetky právne termíny, ktoré majú pôvod v rímsko-byzantskom právnom modeli a tradovali sa v slovanskom prostredí od prijatia kresťanstva. Okrem takéhoto čiastkového lingvisticky právnického nazerania na jazyk je spoľahlivým prostriedkom získavania obrazu o prirodzenom vývine sledovaných javov rozsiahly jazykovedný projekt *Slovanský jazykový atlas*.⁴ V ňom jazykovedci 13 slovanských krajín spracúvajú údaje z 853 výskumných lokalít od Jadranského mora po Ural, pričom v projekte sú

¹ Pri slovách *matka*, resp. *otec* ide z jazykového hľadiska o absolútnu symetriu s významami *syn*, *dcéra*. V prípadoch konkrétnej rodiny, v ktorej napr. rodičia nemajú dcéru ale iba synov, je táto všeobecnojazykovedná symetria oslabená. Nemá však vplyv na celkovú povahu jazyka, pretože aj napriek tejto konkrétnej situácii sa jazykom predpokladaný vzťah dá vyjadriť.

²KRUPA, Viktor. *Jednota a variabilita jazyka*: Bratislava : Veda, 1980, s. 130.

³HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. K právnemu postavení slovanskej ženy v 9. storočí. In *Slavia*, 2008, roč. 77, č. 1-3, s. 251-263.

⁴Autor príspevku je spoluriešiteľom tohto projektu.

zahrnuté aj slovanské lokality, ktoré sú administratívne začlenené do štátnych útvarov s majoritným neslovanským obyvateľstvom. Ide o také zastúpenie výskumných lokalít, aby výskumná sieť odrážala jazykové aj kultúrne členenie sledovaného areálu.⁵ Z metodologických aj priestorových dôvodov a s ohľadom na rozsah materiálu zo všetkých nárečí jednotlivých slovanských jazykov sa v našom texte zameriame na vývinové tendencie v pomenovaní rodinných vzťahov v slovenčine.

Integračné znaky v rovnorodom prostredí – *nomina consanguinitatis*

Začiatkom tejto charakteristiky môže byť všeobecne známe konštatovanie o spoločnom východisku pomenovania rodinných príslušníkov u starých Slovanov a postupné formovanie týchto pomenovaní tak, aby sme postihli integračné znaky:

1. spoločné európskej či indoeurópskej kultúrnej sfére,
2. integračné znaky pretrvávajúce aj po rozpade praslovanskej jazykovej jednoty a
3. diferenciačné znaky súvisiace s týmto rozpadom.

Nadväzujeme tak na našu staršiu čiastkovú sondu do pomenovania rodinných vzťahov,⁶ v ktorej sme uplatnili rozdelenie rodinných vzťahov do dvoch základných skupín: 1. *nomina consanguinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva; 2. *nomina afinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny na základe nového vzťahu, ktorý vznikol ženbou alebo vydaním. Vyjadrovanie rodinných vzťahov sa z etnologického hľadiska snažili postihnúť aj autorky M. Botíková, K. Jakubíková a S. Švecová.⁷ Ich závery majú pravdepodobne relevantnú výpovednú hodnotu z hľadiska etnológie, lebo sa opierajú o etnologický terénny výskum. Chýba im však fundovaná opora o hlbšie poznatky z dialektológie, ktoré by opísaný stav vysvetľovali aj z hľadiska areálovej distribúcie lexém, vnútrojazykového členenia areálu a jazykových kontaktov spätých s kultúrnymi či etnickými fenoménmi.⁸

Prvú skupinu slov pomenovaní rodinných vzťahov (*nomina consanguinitatis*) tvoria slová *otec* (<⁹ **otb*¹⁰, **otbcb*¹¹), *matka* (< **mati*, **matere*¹²: v konkurencii s reduplikovanou podobou

⁵ Bližšie pozri: ŽIGO, Pavol. Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas.

In *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423- 434; ŽIGO, Pavol. Slovanský jazykový atlas – zdroj poznatkov nielen o dnešnom Slovensku v (stredo)európskom slovanskom kontexte. In *Studia Academica Slovaca* 37. Bratislava : Stimul, 2008, s. 89-96.

⁶ ŽIGO, Pavol - ŽIGOVÁ, Ľudmila. Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštine. 1. In *Ruštínár*, 1987, roč. 22, č. 9, s. 3-6; ŽIGO, Pavol – ŽIGOVÁ, Ľudmila. Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštine. 2. In *Ruštínár*, 1987, roč. 22, č. 10, s. 3-6.

⁷ BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa. *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997.

⁸ Autorky sa odvolávajú na staršie štúdie S. Švecovej, pozri tamže, s. 207, avšak bez nových poznatkov, ktoré publikoval napr. A. Habovštiak: HABOVŠTIK, Anton. *Atlas slovenského jazyka, zv. 4*. Bratislava : Veda, 1984, s. 356-378.

⁹ Znak < znamená „vyvinulo sa z podoby“

¹⁰ Hviezdičkou * sa v historickej jazykovede, napr. v etymologických slovníkoch, označujú rekonštruované, t. j. predpokladané a písomne nedoložené podoby slov.

mama, pozri nižšie), *dcéra* (< **dbkti*¹³), *syn* (< **sū-nu-s*; ind. **sū* = rodiť¹⁴), *sestra* (< **sve-sr-á*¹⁵ = žena rovnakého rodu ako ja), *brat* (< **bratrъ*¹⁶, v západoslovanských jazykoch – okrem slovenčiny – *bratr*). Na úrovni tej istej generácie sa síce tradovalo dominantné postavenie najstaršieho syna; vo väčšine prípadov on preberal po otcovi najzávažnejšie rozhodnutia aj väčšinu majetkových práv. Tieto významové prvky sa však nelexikalizovali v takej miere, ako vzťah k starším či mladším súrodencom v uhorskom multilingválnom prostredí vyjadrovala a dodnes vyjadruje maďarčina. Pomenovanie mladšieho brata sa vyjadrovalo aj vyjadruje lexémou *öcs*, na pomenovanie staršieho brata sa využíva lexéma *bátya*. Tento vzťah k staršej osobe mužského pohlavia prenikol pod vplyvom jazykových kontaktov aj do spisovnej slovenčiny v podobách *báťa* = starší príbuzný, starší známy človek,¹⁷ resp. *baťko*,¹⁸ *báči* i *báčik*,¹⁹ v predspisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach aj vo význame *ujec*, *strýc*.²⁰ Slovania osobitnou lexémou nevyjadrovali ani vzťah starší – mladší súrodenec ženského pohlavia, t. j. staršia – mladšia sestra (na rozdiel od odlišnej hierarchizácie členov rodiny napr. v maďarčine: mladšia sestra = *húg*, staršia sestra = *nővér*). V hierarchii rodinných vzťahov s rozdielom väčším ako jeden generačný stupeň sa nachádzajú slová *vnuk* (vzniklo z podoby < **vъnukъ*²¹), z tejto podoby je aj *vnučka* (ide.²² **nepót*, v detskej reči *v+on+uk*), *pravnučok* a *pravnučka*, *dedo* < **dědъ*²³ = najstarší príslušník rodu, „otcov otec“ (odtiaľ aj *dedina*²⁴). Významné postavenie v tejto hierarchii slov malo z významového aspektu slovo *ded*, lebo sa ním umocňovala spoločná držba a vlastníctvo majetku, založené na rodovom princípe, odvíjajúce sa od spoločného predka a prechodu majetku od neho na potomkov. Význam slova *dedič* bol pôvodne vnuk, t. j. potomok druhej generácie, ktorý bol závislý na žijúcom dedovi a považoval sa za jeho následníka, pretože stratil otca alebo obidvoch rodičov. Sloveso *dediť* teda pôvodne znamenalo „získať dedovu pôvodnú moc, vládu nad majetkom“.²⁵ Súčasťou tejto skupiny slov sú aj slová *stará matka*, *babka*, *babička* (< **baba*²⁶), *bratranec* (odvodené od slova **bratr*²⁷), *sesternica*

¹¹ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1957, s. 345.

¹² MACHEK, ref. 12, s. 289.

¹³ MACHEK, ref. 12, s. 82.

¹⁴ MACHEK, ref. 12, s. 491.

¹⁵ MACHEK, ref. 12, s. 443.

¹⁶ MACHEK, ref. 12, s. 41.

¹⁷ *Slovník slovenského jazyka, zv. 1*. Red. Š. Peciar. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959, s. 74; *Slovník súčasného slovenského jazyka a – g*. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006, s. 238.

¹⁸ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 1997, s. 59.

¹⁹ *Slovník slovenského jazyka, zv. 1*, ref. 18, s. 63; *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 1997, s. 55; *Slovník súčasného slovenského jazyka a – g*, ref. 18, s. 206.

²⁰ *Slovník slovenských nářečí, zv. 1*. Red. I. Ripka. Bratislava : Veda, 1994, s. 82; *Historický slovník slovenského jazyka, zv. 1*. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1991, s. 105.

²¹ MACHEK, ref. 12, s. 571.

²² ide. = indoeurópsky; predpokladané spoločné východisko všetkých indoeurópskych jazykov.

²³ MACHEK, ref. 12, s. 82.

²⁴ ŽIGO, Pavol. Slovánsky jazykový atlas – vzťah jazyka a historicko-spoločenských fenoménov. In: *Slavica Slovaca*, 2009, roč. 44, č. 1, s. 5-12.

²⁵ MACHEK, ref. 12, s. 82.

²⁶ MACHEK, ref. 12, s. 20.

²⁷ MACHEK, ref. 12, s. 41.

(= consobrina, odvodené od základu *sestra*). Množstvo slov, ktorými sa v slovanských jazykoch pomenúvajú rodinné vzťahy, vzniklo v ranej fáze vývinu jazyka reduplikáciou slabiky. Ide o slová typu *mama, tata, teta, baba, deda*, ktoré v jednotlivých slovanských jazykoch mohli v neskoršom období nadobudnúť modifikovanú podobu, ktorá odráža špecifický hláskoslovný vývin národných jazykov. Dokazujú to podoby *máma, táta* v češtine, *мѣтя, дядя* v ruštine, *дід* v ukrajinčine, *čičo* v bulharčine a pod. Reduplikácia patrila k najstarším slovotvorným postupom nielen v indoeurópskych jazykoch,²⁸ ale súvisí pravdepodobne s vývinom reči, druhej signálnej sústavy, t. j. s ontogenézou človeka.²⁹ Zaujímavé je sledovať ustáľovanie významu slov s reduplikovaným základom vo vzťahu k jednotlivým jazykovým rodinám, resp. areálovej diferenciácii jazykov. V indoeurópskych jazykoch slovo *mama* označuje dospelú osobu ženského pohlavia, ktorá má potomstvo, kým v kartvelskej jazykovej rodine, do ktorej patrí gruzínčina, sa slovom *mama* pomenúva dospelý predok mužského pohlavia, t. j. otec. Slovom *deda* sa – naopak – pomenúva dospelý predok ženského pohlavia, t. j. matka. Z jazykovedného hľadiska ťažko hľadať spoľahlivé motivačné faktory tejto divergencie, jediným predpokladom na možné vysvetlenie je spoločenské usporiadanie, t. j. hľadanie príčin, či tieto procesy ovplyvnilo dominantné spoločenské postavenie muža alebo ženy (patriarchát / matriarchát). Spoľahlivý návod na hypotetickú odpoveď pri takýchto starých rekonštrukciách môžu dať historici.

Do skupiny pomenovaní rodinných vzťahov, založených na pokrvnom príbuzenstve, patria aj tie slová a ich významy, ktoré do týchto vzťahov prenikli na základe svetského či kanonického práva. Ide o tie pomenovania, ktorými sa vyjadruje priznanie či povinnosť opatrovať tie deti, ktorých rodičia predčasne zomreli, zahynuli, alebo z iných, napr. zdravotných príčin, nemôžu vychovávať svoje deti.

Dôležitým čiastkovým poznatkom vývinu pomenovania členov rodiny na základe pokrvného príbuzenstva u Slovanov je stabilita, ktorá potvrdzuje jazykovú aj genetickú integritu ich používateľov a obsahovú kontinuitu. Ide o slová *kmotor* (< *kompater* = „spoluotec“), pôvodne s významom „dospelý muž, ktorý bol schopný zasiať úlohu otca“. Mohol pochádzať z rodiny, ale mohol byť aj cudzím vrstovníkom rodičov. V podobnom postavení bola *kmotra* (lat. *baptismi*; obidve pomenovania sú na úrovni tej istej generácie s rodičmi). Z pohľadu nerovnakej generácie patria do skupiny pomenovaní pokrvného príbuzenstva slová *strýc* (< **stryjъcb*³⁰ / *-bъ*) = „brat môjho otca“. Motiváciu tohto slova spoločným rodom dokazuje vývin jeho formy a významu z obdobia baltskoslovanskej jednoty: v baltských jazykoch sa otcov brat, t. j. strýko, nazýval „môj otec“ (vývinovo **patruv-jo-s* vo význame *pokolenie* sa hláskoslovne vyvinulo do praslovanskej podoby **strъjъ* > **stryjъcb* / **stryjъkъ*, t. j. *strýc*, *strýk*). Prechýlená podoba pre

²⁸ Týmto spôsobom vznikla skupina slov, ktoré v dnešnej slovenčine poznáme v podobách *popol, hlahol, prapor, franforec*.

²⁹ Dokazujú to reduplikované základy v geneticky odlišných jazykoch, napr. podoby *papa, néni* v maďarčine, t. j. v ugrofínskej vetve uralských jazykov, resp. podoby *mama, deda* v gruzínčine, patriacej do kartvelskej skupiny ibersko-kaukazských jazykov.

³⁰ MACHEK, ref. 12, s. 478.

pomenovanie ženy je *stryná* = manželka otcovho brata. Symetriu pomenovania starších príslušníkov rodiny, a to vo vzťahu k matkiným príbuzným, tvoria slová *ujo* a *teta*. Ujo (<*ujb³¹) sa od najstarších čias lexikalizovalo vo významoch 1. matkin brat, 2. muž matkinej sestry; východiskom tejto podoby je latinský výraz *avus* = ded, z toho je utvorený výraz *avunculus* = ujo. V prípade tohto slova ide o starý indoeurópsky tvar **auos* vo význame *otcov otec*. V historickojazykovednej literatúre sa podoba aj význam motivujúceho slova *avus* kladie do obdobia matriarchátu, čo dokazuje latinský základ *au*, vyjadrujúci vzťah k otcovi z matkinej matky.³² Zaujímavý je aj významový posun v prípade slova *teta* = staršia žena z rodiny, matkina sestra,³³ neskôr sa druhostupňový vzťah dieťaťa k tejto žene rozšíril do všeobecnej polohy a používa sa aj na oslovenie cudzej staršej ženy.

Nový vzťah – východisko nestability v nerovnorodom prostredí

Argumentačnú silu predchádzajúcich tvrdení dokazuje vývin pomenovaní rodinných vzťahov, ktoré vznikli novým vzťahom, t. j. vydajom alebo ženbou, slová patriace do skupiny nomina afinitatis. Tento nový nepokrvný vzťah vzniká manželstvom a na jeho pomenovanie sú u Slovanov známe dva výrazy: *manželstvo* a *supružestvo*. V prípade prvého základu *manžel-* (t. j. *manžel* = muž, *manželka* = žena aj *manželia* = muž + žena) došlo k zaujímavému vývinu, ktorého pôvod je v duálovej podobe *malžena*. Toto slovo vzniklo z dvoch častí: *mal-* (po zániku predpony v pôvodnej nemeckej podobe *ge+mahelo* > *Gemahl* > *mal-*) a slovanskej podoby *žena*. Podoby *manžel*, *manželka*, *manželia* sú v podobách so základom *malž-* aj *manž-* viac rozšírené v tých slovanských jazykoch, ktoré sa v ranom štádiu vývinu jazyka ocitli v areálovom či kultúrnom kontakte s nemčinou (čeština, poľština, slovenčina), hoci stará zložená duálová podoba **malžena* sa zachovala aj v cirkevnej slovančine, slovanskom obradovom jazyku východného rítu.³⁴ Klasickým motivačným slovom pomenovania manželov a manželstva u Slovanov bolo slovo *suprug*, ktoré je utvorené predponou *su-* vo význame „spolu-“ a hláskoslovne variantným starým základom **præg-* / **prèg-*, z ktorého je dnešná podoba *priah-* (*priahnu-t'* / *priah-a-t'*). Starým slovanským slovom *suprug-* sa pôvodne označovala dvojica „spriahnutá do spoločného života“. Tento zväzok sa pomenúval aj slovom *brak*, utvoreným od slovesa *brať* v pôvodnom význame „niesť“³⁵ (význam tohto slova nesúvisí s pôvodnou nemeckou podobou *Brack* = „nedostatok“, „chyba“).

Na začiatku úvah o pomenovaní členov rodiny vo vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou, stojí slovo *nevesta*. Pôvod, etymológia tohto slova odpradáva vyvolávala spory medzi dvoma možnými výkladmi motivácie slova pochádzajúceho z praslovanského obdobia. Prvým, pravdepodobnejším motivačným činiteľom sa mohol stať význam súvisiaci so slovesom *viest'*,

³¹ MACHEK, ref. 12, s. 548.

³² Tamže.

³³ MACHEK, ref. 12, s. 527.

³⁴ *Cirkevnoslovansko-slovenský slovník. Díl I. (A – O)*. Prešov : Prešovská univerzita, 2009, s. 128.

³⁵ MACHEK, ref. 12, s. 41.

priviesť; pôvodne *nevesta*³⁶ < **nevestka* = „novoprivedená do rodiny svojho manžela, aj bratova manželka“ (paralela lat. *neo-* = „novo-“ + psl. **ved-ti* > *vesti*); druhým predpokladaným motivačným činiteľom bol starý slovesný tvar od slovesa *nevedieť*, t. j. „žena doteraz nevedomá samostatne viesť domácnosť“. Neskôr sa v našom kultúrnom prostredí ustálil význam „manželka pokrvného príbuzného“.³⁷ V prirodzenom recipročnom vzťahu s nevestou je slovo *zat'* (< **zēt̥b*³⁸), ktoré je odvodené od prastarého základu *genā* = „plodiť“, v tomto prípade ako matriarchálny prežitok vo význame „mladý muž, prižený do manželkinej rodiny, aby zachoval rod“. Slovo *ženích* malo pravdepodobne ironický význam a pôvodne sa používalo príležitostne na svadbách, keď novomanžel musel počas obradovej slávnosti znášať spolu s novomanželkou rozličné vtípné a zosmiešňujúce obrady.³⁹ Manželkin otec sa pomenúval slovom *tesť* (< **t̥st̥b*), ktoré malo význam „starší muž v novom rodinnom vzťahu, žijúci ďaleko“. Ide o náznak patriarchálneho usporiadania spoločnosti, v ktorej sa žena vydávala do domu svojho manžela;⁴⁰ prechýlená podoba pomenovania jeho manželky je *testiná* (pôv. **t̥čša*). Z pohľadu vydatej ženy sa otec jej manžela pomenúval slovom *svokor*⁴¹ (< **svekr̥b*), ktoré sa vyvinulo z pôvodnej podoby **sve-kúr-os* v pôvodnom význame „zvrchovaný pán v rámci veľkorodiny“; prechýlená podoba jeho manželky sa používa v podobe *svokra*. Rodičia obidvoch manželov vstúpili do sprostredkovaného vzťahu svadbou svojich detí. Týmto procesom sa zúžil význam substantív *svat*, *svatka* (< **svat̥b*⁴²), ktorým sa pôvodne označoval akýkoľvek hosť na svadbe; v súčasnosti sa ním vzájomne pomenávajú len rodičia manželov.

Množstvo slov z predchádzajúcej časti príspevku charakterizuje kontinuitu slovných zásob slovenčiny od rozpadu praslovanskej jednoty po súčasnosť. Je svedectvom po stáročia pretrvávajúcej rovnakej hierarchie rodinných vzťahov, integrujúcich vo významovej aj formálnej stránke jazyka slovenčinu s ostatnými slovanskými jazykmi. V skupine slov, označujúcich rodinné vzťahy na úrovni *nomina afinitatis*, t. j. vzťahy, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou, je však skupina slov, ktorá je svedectvom vývinovej dynamiky, podmienenej geografickými a kultúrnymi kontaktmi s neslovanským etnikom. Tieto okolnosti spôsobili rozpad pôvodnej pomenovacej sústavy a vniesli do slovanského jazykového areálu množstvo diferenciačných znakov. Postihnúť tieto vývinové procesy možno porovnaním predpokladaného východiskového stavu a súčasnej jazykovej situácie.

³⁶ TRUBECKOJ, Nikolaj. O nekotorych ostatkach isčeznuvšich grammatičeskich kategorij v obščeslavianskom prajazyke. In *Opera Slavica Minora Linguistica*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, s. 18-27; MACHEK, ref. 12, s. 325.

³⁷ *Historický slovník slovenského jazyka. zv. 2*. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1994, s. 577.

³⁸ MACHEK, ref. 12, s. 585.

³⁹ Prípona *-ch* je pri tvorení slov v tomto type zriedkavá a dodáva slovu expresívny odtienok; porov. MACHEK, ref. 12, s. 593.

⁴⁰ *Vy-dávať sa* = odísť z rodičovského domu, čes. *v-dát se* = sobášom vojsť do domácnosti ženicha.

⁴¹ MACHEK, ref. 12, s. 487.

⁴² Tamže.

Diferenciačné znaky v nerovnorodom prostredí – *nomina afinitatis*

Do skupiny slov, ktorými sa pomenúvali rodinné vzťahy utvorené vydajom alebo ženbou, t. j. *nomina afinitatis*, patrí pomenovanie manželovho brata. Starí Slovania používali na vyjadrenie tohto vzťahu slovo *dever* (< **děverb*⁴³). Toto slovo sa v starších prameňoch z nášho územia zachovalo vo význame „brat zaťa“, „manželov brat“, „prvý družba“⁴⁴. Manželkin brat sa pomenúval slovom *šur* (< **šurb*; tento výraz sa z predspisovného obdobia slovenčiny nezachoval, existuje len sprostredkovaný doklad cez češtinu z r. 1477 v Žilinskej knihe v podobách *šurě*, *šírě*⁴⁵ vo význame „manželkin brat“). Manžel manželkinej sestry sa pomenúval slovom *svojak* (< **svojbakъ*⁴⁶) vo význame „patriaci do našej rodiny“, „vlastný príbuzný“. Slovo sa v kontrahovanej podobe *svák* zachovalo vo význame „manžel otcovej alebo matkinej sestry“, „akýkoľvek starší príbuzný“⁴⁷. Z predspisovného obdobia slovenčiny sa zachovali podoby *sváko*, *sváčko*, *sváčik*, *svák* vo význame „muž, ktorý sa dostal do rodiny sobášom, manžel otcovej alebo matkinej sestry, matkinej tety, tetin manžel“⁴⁸. Sestrin manžel sa pomenúval výrazom *zat'* (< **zētb*⁴⁹) a mal význam „priženený, aby zachoval rod“⁵⁰, z neho sa vyvinul dnešný význam „dcérin manžel“⁵¹. Manželova sestra sa pomenúvala slovom *zelva* / *zolva* (< **zelva*, **zolva*⁵²) a znamenalo doslovne „žena, ktorá sa vydala do rodiny svojho manžela“. V rovnakom význame je z južnoslovanských jazykov známe slovo *jetrva*⁵³. Slovo sa z predspisovného obdobia slovenčiny nezachovalo a nie je známe ani zo súčasného spisovného jazyka. Napriek tomu, že sa tieto podoby uvádzajú z územia Slovenska v Etnografickom atlase Slovenska, ide o nelingvistický prístup kartografickej interpretácie, pretože územie výskytu týchto lexém jazykovo patrí ku goralským nárečiam.⁵⁴ Potomkovia súrodencov sa pomenúvali na pozadí spoločného rodu, plemena, slovami typu *plemennik* vo význame „synovec“ (< **pelme*⁵⁵; patriaci do jedného rodu, plemena), *plemennica*, významovo zodpovedajúce dnešnému slovu *neter* (< **nept-ijo*, *netъjb*⁵⁶).

Interkultúrny kontakt ako príčina zmien

Niekoľko predchádzajúcich príkladov dokazuje, že pôvodná praslovanská sústava príbuzenských pomenovaní sa na území dnešného Slovenska pod vplyvom kontaktov s inojazyčným

⁴³ MACHEK, ref. 12, s. 85.

⁴⁴ *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 1, ref. 21, s. 248.

⁴⁵ RYŠÁNEK, František. *Slovník k Žilinskej knihe*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954, s. 628.

⁴⁶ MACHEK, ref. 12, s. 486.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 5. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda 1991, s. 567.

⁴⁹ MACHEK, ref. 12, s. 585.

⁵⁰ Tamže; pozri aj pozn. 36.

⁵¹ *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. 7. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda 1991, s. 182.

⁵² MACHEK, ref. 12, s. 585.

⁵³ DŽUKANOVIČ, Maja. Svakovega tasta sestrična je moja mala teta. In *Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 2011, s. 34.

⁵⁴ *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava : Veda, 1990, s. 69.

⁵⁵ MACHEK, ref. 12, s. 372.

⁵⁶ MACHEK, ref. 12, s. 324.

etnikom oslabila, vnútorné vzťahy sa prehodnotili a adaptovali sa pomenovacej sústave nemčiny. Dokazuje to vývin, v dôsledku ktorého sa germanizmy *švagor* ustálili na pomenovanie 1. manželovho brata (pôvodne **dēverь* vo význame „manželov brat“ aj „prvý družba“), 2. manželkinho brata (pôv. **šurь* aj vo význame kolektíva, t. j. „vlastní bratia mojej manželky“, 3. manžela manželkinej sestry (**svojbakь* = patriaci do našej rodiny, vlastný príbuzný), 4. sestrinho manžela (**zētь* = priženený, aby zachoval rod). Prechýlená podoba *švagríná* sa ustálila na pomenovanie 1. manželovej sestry (pôv. **zelva*, **zolva* = „žena vydatá do rodiny svojho manžela“) aj 2. bratovej manželky (**nevestka* = „privedená do rodiny svojho manžela“). Táto zjednodušená pomenovacia sústava rodinných príslušníkov vyníma slovenčinu z pôvodného byzantskoslovanského typu pomenovacej sústavy *nomina afinitatis* tej istej generácie a integruje ju – a aj ostatné západoslovanské jazyky – v pomenúvaní rodinných príslušníkov vo vzťahu, ktorý vznikol vydajom alebo ženbou, so západoeurópskym neslovanským typom. Napriek starej tendencii prijať v pomenovacej sústave *nomina afinitatis* štruktúru pomenovania germánskeho pôvodu, sa táto adaptácia vyjadrovania rodinných vzťahov v slovenčine neprejavila v plnej miere pri pomenovaniach typu *svokrovci* (nem. *Schwiegereltern*), *zat'* (nem. *Schwiegersohn*), *nevesta* (nem. *Schwiegertochter*), *svokor* (nem. *Schwiegervater*), *svokra* (nem. *Schwiegermutter*), t. j. na úrovni rozdielnych generácií. Vonkajšiemu vplyvu geneticky vzdialených jazykov sa slovenčina ešte silnejšie bránila na úrovni pomenovaní príslušníkov tej istej generácie aj napriek tomu, že s ich nositeľmi žila v kontakte. Dokazuje to odlišné pomenúvanie starších súrodencov, t. j. skupina *nomina consanguinitatis*: v maďarčine *nővér* = staršia sestra, *bátya* = starší brat; *húg* = mladšia sestra, *öcs* = mladší brat v porovnaní s klasicky pevným slovanským pomenovacím modelom pokrvného príbuzenstva a charakteristickou vnútornou rodovou organizáciou, ktorá si vo všetkých slovanských jazykoch zachovala pôvodnú podobu. Tento poznatok posúva do inej roviny aj poznatky, vyslovené o znakoch slovenskej rodiny historikmi J. Hajnalom⁵⁷ a G. Therbornom⁵⁸ o línii, ktorá na základe sociálnej štruktúry rodiny vymedzuje jej východný a západný typ severojužným smerom od Petrohradu po Terst tak, že slovenská rodina patrí k východnému typu, siahajúcemu cez Kaukaz až do strednej Ázie. G. Therborn kladie dva typy rodiny do opozície porovnaním priemerného veku uzatvárania manželstiev a rozdielmi v percentách mladých ľudí, ktorí manželstvo vôbec neuzavreli (t. j. staromládenectvom a starodievocťvom – porovnaj údaje v ľavej a pravej polovici tabuľky).⁵⁹

⁵⁷ HAJNAL, John. European marriage pattern in perspective. In *Population in History*. Eds. GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. London : Arnold, 1965, s. 101-143.

⁵⁸ THERBORN, Göran. *Between Sex and Power, Family in the World, 1900 – 2000*. Londýn : Routledge Press, 2004, s. 144-146.

⁵⁹ Tamže, s. 145.

Západná Európa	Vek vstupu do manželstva	Percento slobodných	Východná Európa	Vek vstupu do manželstva	Percento slobodných
Rakúsko	27	11	Bosna	20,5	2
Baltské krajiny	26	9	Bulharsko	21	1
Čechy/Morava	25	9	Chorvátsko	20	2
Anglicko	26	15	Grécko	-	4
Fínsko	25	15	Maďarsko	22,5	5
Francúzsko	25	12	Rumunsko	20	3
Nemecko	26	10	Srbsko	20	4
Taliansko	24	11	Slovensko	21	1
Nizozemsko	27	14	Ukrajina	21	-
Poľsko	24	8	Kaukaz	18	1
Portugalsko	25	20	Stredná Ázia	17	<1
Španielsko	24	10	Kazachstan	18	<1
Švédsko	27	19			
Švajčiarsko	26	17			

Porovnanie niekoľkých prístupov výskumu rodinných štruktúr ukazuje, že jednotliví autori sa opierajú o rôzne – nejednotné – parametre hodnotenia: etnologické kritériá M. Botíkovej, K. Jakubíkovej a S. Švecovej či J. Hajnala oproti sociologickým parametrom G. Therborna,⁶⁰ resp. našim dialektologickým kritériám. Perspektívy syntézy takýchto výsledkov v oblasti sémantiky a slovtvorby sa črtajú v komentároch k jednotlivým mapám pripravovaného osobitného zväzku *Slovanského jazykového atlasu*, v ktorom sa spracuje výskyt všetkých pomenovaní vo všetkých nárečiach slovanských jazykov od Jadranu po Ural. Podrobné významové rozdiely a areálovú distribúciu jednotlivých lexém v súčasnosti spracúva, komentuje a pripravuje na vydanie v podobe samostatného zväzku tohto projektu bulharská národná komisia.

Teritoriálna a sociálna diferenciácia

Okrem základných výrazov, ktorými sme v krátkosti ilustrovali vývin diferenciačných a integračných tendencií slovenčiny pri vyjadrovaní príbuzenských vzťahov, si treba uvedomiť, že naznačená problematika je inšpiratívna aj pre ďalšie porovnávacie štúdium v oblasti areálovej lingvistiky, dialektológie, sémantiky, sociolingvistiky a jazykovej typológie. Aj preto, že do nespisovných foriem slovenčiny preniklo v oblasti vyjadrovania príbuzenských vzťahov v mestskom prostredí množstvo kultúrnych germanizmov či austrohungarizmov, t. j. slov nedomáceho pôvodu typu *Großvater*, *Großmutter*, *ópapa* (*ópi*), *ómama*, (*ómi*), *nagyapa*, *nagymama*... Na druhej strane sa pôvodná základná pomenovacia

⁶⁰ THERBORN, ref. 59, s. 144-146.

sústava rodinných vzťahov prirodzeným vývinom vnútorne diferencovala a v jednotlivých slovenských nárečiach nadobudla súčasnú areálovú distribúciu.⁶¹ Podstatou takéhoto vývinového procesu je, že na jednej strane výrazy typu *ujo*, *strýco*, *teta*, *babka* rozšírili svoj význam z rodinného prostredia na všeobecné pomenovanie osoby, patriacej k staršiemu vekovému stupňu aj mimo rodinných vzťahov, na druhej strane sa ich pôvodný význam areálovo diferencoval.⁶² Dokazuje to výskyt výrazov *svák*, *sváko*, ktorými sa v časti slovenských nárečí – na Považí a Ponitří – pomenúva manžel matkinej sestry, ten istý výraz slúži na hornom Ponitří na pomenovanie manžela otcovej sestry, v časti severného Gemera a v Šariši sa ním pomenúva rodič manželov (z ľubovoľnej strany), na dolnom Pohroní ide o pomenovanie matkinho brata, v oravských nárečiach o pomenovanie člena rodiny vo všeobecnosti, resp. aj o sestrinho manžela.⁶³ Ďalším príkladom môže byť areálová diferenciácia pri pomenovaní muža, ktorý vstúpil do rodinných vzťahov ženbou: o stupeň mladšími členmi rodiny sa na juhozápadnom Slovensku pomenúva výrazmi *strýc*, *strýček*, *strýco*, *strýko*, *strýčko*, v oblasti severozápadoslovenských a stredoslovenských nárečí sa na jeho pomenovanie používa výraz *ujec*, *ujček*, *ujčok*, *ujco*, *ujo*, *ujko*, *ujek*, v oblasti východoslovenských nárečí sa na vyjadrenie týchto významov ustálili slová *tetič*, *tetkoš*, *cetoš*, resp. *cetkin chlop*.⁶⁴

Príčiny dvojakých vývinových tendencií

Pomenovacia sústava primárnych rodinných vzťahov, t. j. vzťahov založených na pokrvnom príbuzenstve, a sekundárnych vzťahov, t. j. takých, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou, teda príchodom cudzej osoby do pôvodnej rodiny, sa v slovenčine vyznačuje dvoma protichodnými tendenciami. Integračná tendencia je charakteristická pre *nomina consanguinitatis*, t. j. pomenovania členov rodiny a rodinných vzťahov, ktoré odrážajú spoločnú genézu a vývinovú kontinuitu slovenčiny a ostatných slovanských jazykov. Ide o celkom prirodzený jav, vyplývajúci z tradičnej rodinnej štruktúry, ktorú pri pomenovaní členov rodiny v pokrvnom príbuzenstve neovplyvňoval vonkajší jazykový faktor: členovia rodiny so svojimi predkami aj potomkami tvorili homogénny viacgeneračný celok. Odlišná tendencia sa prejavila pri vyjadrovaní sekundárnych rodinných vzťahov, v skupine *nomina afinitatis*. Tu sa prejavil diferenciačný vplyv, ktorý môže mať viacero príčin. Jednou z nich je prijatie nového člena rodiny ženbou či vydajom z inojazyčného prostredia, ďalšou, pravdepodobnejšou možnosťou, sú kontakty s inojazyčným obyvateľstvom a – „modernou“ terminológiou povedané – „snaha po ekonomizácii“, ktorou sa zjednodušilo klasické „krížové“ rozlišovanie

⁶¹ HABOVŠTIAK, Anton. *Atlas slovenského jazyka, zv. 4*. Bratislava : Veda, 1984, s. 356-378.

⁶² Výskyt hláskoslovných variantov a areálová distribúcia jednotlivých lexém v slovenských nárečiach je uvedená v *Slovníku slovenských nárečí*.

⁶³ HABOVŠTIAK, ref. 62, s. 359-361.

⁶⁴ Areálová distribúcia niektorých lexém z okruhu pomenovania rodinných vzťahov je spracovaná v Etnografickom atlase Slovenska (*Etnografický atlas Slovenska*, ref. 55, s. 68-69), dialektologické mapy s touto tematikou sú deponované v archíve nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV v Bratislave.

v pomenúvaní bratovej manželky, sestrinho manžela, manželovej sestry a manželovho brata rozlíšením nepriameho príbuzného podľa pohlavia. Intenzita kontaktov s nemčinou spôsobila v západoslovanskej skupine slovanských jazykov od najstarších čias divergentný vývin.⁶⁵ Stopy pôvodného stavu ilustrujú doklady v etymologických slovníkoch (staročeské doklady *devěř*, staropoľské *dziewierz*,⁶⁶ staropoľské *szurzy*,⁶⁷ staročeské *zelva*, *zolva*, staropoľské *zelwa*, *zołwa*⁶⁸) a významové posuny vo vývine možno ilustrovať na slove *svojak* > *svák*.⁶⁹

своѣкъ, род. п. -ѣ «зять, муж сестры жены», укр., блр. *своѣкъ*, др.-русск. *своѣкъ*, болг. *своѣкъ*, *свѣко*, сербохорв. *свѣѣкъ*, *свѣкъ*, род. п. *свѣака*, словен. *svoják*, *svák*, чеш., слвц. *svak*, польск. *swojak* «земляк», *swak* «своѣкъ», в.-луж., н.-луж. *swak*. || Производное от *svoję* (см. *своѣ*, *сват*). Шрадер (IF 17, 11 и сл.) без всяких оснований пытается усмотреть в этих формах источник нов.-в.-н. Schwager «своѣкъ», д.-в.-н. *swâgur*; см. против этого В. Шульце (KZ 40, 408; Kl. Schr. 60 и сл.), Клюге-Гётце (548).

Pôvodné slovanské pomenovania rodinných vzťahov skupinou *nomina consanguinitatis* sa v rámci vnútorného členenia slovanských jazykov prejavujú ako delimitačný stereotyp, ktorého podstatou je zachovanie pôvodných výrazov a odmietnutie hierarchie pomenovaní na úrovni *mladšia sestra* – *staršia sestra*, *mladší brat* – *starší brat*. Oproti nemu sa germanizami typu *švavor*, *švagrína*, ktoré v západoslovanských jazykoch nahradili pôvodnú zložitejšiu slovanskú pomenovacu sústavu, západoslovanská skupina jazykov – pri zachovaní si typických znakov hláskoslovnia a slabičnej štruktúry (podobami typu slov. *švavor*, čes. *švagr*, poľ. *śwagier*) – zriekla v skupine *nomina afinitatis* časti svojej slovanskej pomenovacej identity a diferencovala sa nimi od východoslovanského a južnoslovanského areálu, od území, ktoré neboli pod takým intenzívnym vplyvom delimitačného stereotypu germánskeho typu. Aj napriek tomu do nich germanizmy sporadicky prenikali a hláskoslovná podoba *šogor* v srbčine a chorvátčine⁷⁰ svedčí v tomto prípade o sprostredkujúcom vplyve maďarčiny, jazyka, v ktorom sa táto podoba vyskytuje tiež až v neskorších záznamoch, t. j. z polovice 15. storočia.⁷¹ Pomenovania vzťahov v rodine, ktoré vznikli novým rodinným vzťahom, vydajom alebo ženbou, t. j. *nomina afinitatis*, poukazujú na tendencie, ktorými je slovenčina na jednej strane svedectvom najstarších vonkajších interkultúrnych vplyvov na slovansko-neslovanskom etnickom pomedzí a dôkazom narúšania delimitačného stereotypu.

⁶⁵ Porovnaj heslové slová *švavor*, *švagrína* v *Historickom slovníku slovenského jazyka*, zv. 5, ref. 49, s. 689.

⁶⁶ VASMER, Max. *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 1. A – D. Moskva : Progress, 1986, s. 491.

⁶⁷ VASMER, Max. *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 4. T – Ja. Moskva : Progress, 1987, s. 488.

⁶⁸ VASMER, Max. *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 2. E – Muž. Moskva : Progress, 1986, s. 103.

⁶⁹ VASMER, Max. *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*, tom 3. Muza – Siat. Moskva : Progress, 1987, s. 584.

⁷⁰ Pozri SKOK, Petar. *Etimologičeskij rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća. Poni – Ž*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973, s. 424, 426, 651.

⁷¹ *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Lieferung 5*. Red. L. Benkő et. al... Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993, s. 1342.

Na druhej strane sa adaptáciou nových výrazov a zjednodušením vnútornej pomenovacej štruktúry pôvodných vzťahov prejavuje rovnaká miera vonkajšieho tlaku nielen na celú západoslovanskú skupinu jazykov, ale aj na širší jazykovo aj geneticky nerovnorodý areál.

Cituj:

ŽIGO, Pavol. Pomenovania príslušníkov rodiny a rodinných vzťahov v predpisovnej slovenčine. In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 1. ISSN 1337-6861. http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2012/texty_1_2012/zigo.pdf

...

Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc. pôsobí na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. V teoretickom výskume sa špecializuje na otázky vývinu jazyka, dialektológie, porovnávacej jazykovedy a všeobecnej jazykovedy. Pracuje na počítačovom spracovaní nárečového materiálu v medzinárodnom projekte trinástich štátov *Slovanský jazykový atlas (Slavic linguistic atlas)* a venuje sa výskumu jazykových kategórií zo súčasného aj historického pohľadu a výskumu základných etáp v dejinách slovenského jazyka v jeho spisovnom i predpisovnom období. V spoluautorstve s Rudolfom Krajčovičom vydal publikácie *Dejiny spisovnej slovenčiny* (Bratislava : UK 1992) a *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. (Bratislava : UK 1999). Je autorom monografií *Historická a areálová lingvistika*. (Bratislava: UK 2011) a *Kategória času v slovenskom jazyku* (Bratislava : UK , 1997) a množstva ďalších publikácií a desiatok vedeckých štúdií.
Kontakt: zigo@fphil.uniba.sk